

Pénzpótlékok: gazdasági és társadalmi következmények*

Az elmúlt két-három évben pénzpótlékok tömeges kibocsátása ment végbe Oroszországban, ami a ki nem fizetések „elvarrását” és a gazdaság elszámolási rendszerének javítását lenne hivatott szolgálni. Érdekes, hogy a fő kibocsátók nem a virágzó vállalatok és régiók (például Moszkva, Nyizsnyij Novgorod megye), hanem a gazdaságilag rossz helyzetű, csődhez közeledő régiók. A Föderációban az első kötvénykibocsátó a Kemerovói megye volt.

Az elmúlt három évben a megye pénzügyi helyzete katasztrofálisan leromlott és a föderációs költségvetés nettó befizetőjéből a költségvetési támogatások egyik legnagyobb igénybevevőjévé vált. Hasonló folyamatok, még ha kisebb léptékben is, a többi kibocsátó esetében is megfigyelhetők. Az a gyanú merül fel, hogy a ki nem fizetéseknek ez a javasolt gyógymódja veszélyesebb magánál a betegségnél. A gyakorlatban a pénzpótlékok kibocsátásának következményei radikálisan eltérnek a várttól: a pénz aránya csökken a kibocsátók bevételeiben; a ki nem fizetett bérek aránya növekedik; az árak, az önköltség és a haszon jelentős mértékben torzulnak; zárt regionális és ágazati pénzügyi rendszerek alakulnak ki; irracionális keresztfinanszírozási rendszerek jönnek létre; felvirágzik a korrupció; tovább növekszik a barter műveletek jelentősége.

A pénzpótlékok problémája kimondottan poszt-szocialista jelenség. A világ gyakorlatában ez a fogalom hiányzik, rendszerint megkülönböztetnek pénzekeket és kvázipénzeket. Az utóbbiak az orosz gazdaságban is jelen vannak, ide tartoznak a rövid lejáratú állami kincstárjegyek, az állami takarékpénztári kölcsön-

kötvények, a megbízható bankok váltói. A kvázipénzekkel ellentétben a pénzpótlékok a hagyományos értelemben nem működnek pénzként. Pénzpótlék alatt értjük például az olyan váltókat, amelyekre előreláthatóan nem történik pénzbeli kifizetés (lehetetlen vagy nem éri meg), ehhez hasonlók a kölcsönös elszámolást rögzítő értékpapírok vagy megegyezések. A pénzpótlékok legfontosabb tulajdonsága az,

hogy forgalmuk nem piaci: ahelyett, hogy a kibocsátó kifizetné váltóit és más kötelezettségvállalását a hitelezőinek, azt határozza meg, hogy mennyit és milyen áron vesz át a saját termékeiért fizetségként vagy adósságának törlesztése gyanánt. A pénzpótlékok esetén közös az, hogy fizetési eszközként szolgálnak, de nem szolgálnak a megtakarítások eszközeként és nem határozzák meg az árucseré arányait.

Az első pénzpótlékokat, a kincstárkötvényeket (KK) 1994, végén bocsátotta ki tömegesen az Oroszországi Föderáció Pénzügyminisztériuma. 1996-ban a Nemzetközi Valutaalap nyomására a KK kibocsátását megszüntették, de helyette jöttek a botrányossá vált kincstári adófelmentések (KAF) és a kereskedelmi bankok váltóhitelei. Egyidejűleg folyt a helyi és regionális irányító szervek, valamint a nagyvállalatok saját pénzpótlékainak létrehozása. Ezek értékpapírokat nem bocsáthattak ki, választásuk ezért esett a váltókra.¹

A pénzpótlékok állami és regionális kibocsátásának legelterjedtebb sémája az volt, hogy maga az állami vagy municipális vezetés, bocsátott ki váltót, de léteztek bonyolultabb sémák is. Így például a központi kormány, minisztériumok és több regionális adminisztráció használja a kereskedelmi bankok váltóhite-

1 Ebben a cikkben a „váltó” kifejezés semmiképpen nem a genfi típusú váltót jelöli, amely természetesen értékpapír, hanem inkább váltó formájú „pénzpótlékokról” van szó. (A szerk.)

* A cikk a BVK egy tanulmánykötetének része. A részletes anyag teljes terjedelmében megvásárolható a Budapesti Vállalkozásfejlesztési Központban, 1072 Budapest, Rákóczi út 18. tel.: 269-6869, fax: 268-1800.

leit. Ennek a sémának több változata létezik: a hitelfelvő állami szerv vagy költségvetési szervezet, de ebben az esetben az első garantálja a banknak a hitel visszatérítését és avalizálja annak váltóhiteleit.

A következő tényezők serkentik az államigazgatási szervek és polgármesteri hivatalok hasonló jellegű sémáinak használatát:

- információs zárttság, ami széles teret biztosít a korrupciónak;
- jóval egyszerűbb a váltók kibocsátása, mint a hagyományos adóspapírok, a kötvények kibocsátása;
- a bankoknak szóló hitelgaranciákat nem illesztik a költségvetés adóssággal kapcsolatos kiadásai közé, azaz ezeket az ügyleteket, a saját váltók kibocsátásával ellentétben, nem kell egyeztetni a hatalom képviselőivel.

A kormányok az egész világon kötvények vagy kincstárjegyek kibocsátásával finanszírozzák a költségvetési hiányt, de sehol sem bocsátanak ki adófelmentéseket. Az ok világos – ezek leszámítolva lesznek elhelyezve, mivel ezek likviditása alacsonyabb, mint a pénzek likviditása, ezért az adófelmentések elhelyezése egyszerűen a költségvetés megfelelő bevételeinek csökkenéséhez vezet.

A leszámítolás a váltók másodlagos piacon történő eladását jelenti. Mivel a váltót nem lehet azonnal pénzre váltani, csak később vagy egyáltalán nem fogják kiegyenlíteni. Ha a váltót költségvetési vállalatok kapják, akkor a leszámítolás veszteségeit azok szenvedik el, azaz a valóságban a finanszírozásuk kisebb lesz. Ilyen módon a diszkont gyakorlatilag újra a költségvetésre hárul. Ha a váltókat kereskedelmi szervezeteknek adják át, akkor ezek felemelik saját termékeik árát, hogy kompenzálják a diszkontot és a kiegészítő többletértékadókat.

Eredetileg azt feltételezték, hogy a váltóforgalom rendszerének bevezetésével lehetővé válik a költségvetés adóbevételeinek maximalizálása a nem fizetők váltóinak bevonásával, de ez a feltevés nem igazolódott be. Az állami irányítószervek nem az adófizetőknek fizetnek váltókkal, hanem azoknak, akik gyakorlatilag nem fizetnek adót, ezért az összes kibocsátott váltó a másodlagos piacra kerül. Ott azokat az adófizetők megvásárolják és így visszakerülnek a költségvetésbe.

A mai Oroszországban a vállalatokat két csoportba lehet sorolni: az adójukat fizető és az adójukat nem fizető vállalatok. Az állam nem meri a második csoport vállalatait bezárni vagy csődeljárás alá helyezni politikai vagy szociális okokból. Ha csökkentenék az adóterheket ezeknél a vállalatoknál, akkor sem fizetnének továbbra sem semmit, mert ezért gyakorlatilag semmilyen felelősséget nem viselnek. Következésképpen az „adóváltók” túlnyomó többségét az első csoportba tartozó vállalatok veszik meg, amelyek a váltók hiá-

nyában pénzzel egyenlítenék ki tartozásukat a költségvetés felé.

A váltósémák alkalmazása az állami irányítási szervezeteknek semmilyen előnyt nem nyújt, de csökkenti az „élő” pénzek arányát a költségvetésben és tág teret nyit a visszaélések előtt. Sőt mi több, ha egyszer a regionális szervek elkezdik a váltók tömeges kibocsátását akkor ezt gyakorlatilag nem lehet leállítani. Mivel a kibocsátás nem vezet a nominális adóbevételek növekedéséhez, az adóbevételekben csökken a pénz aránya, és a költségek finanszírozása érdekében újabb pótlékokat kell kibocsátani, ezzel a váltóknak mintegy „piramisát” hozva létre. Az adóbefizetések növekedésének hiányában valójában az irányítási szervek az új váltók kibocsátása révén burkoltan a korábban kibocsátott váltók fizetendő kamatait fedezik.

Végző soron a váltók kibocsátása a helyi és állami hatalmi szervek számára negatív hatással van. Az „adóváltók” oda vezetnek, hogy a költségek gyorsabban növekednek a bevételeknél, a „befektetői” váltók kiszolgálása többbe kerül mint az állami rövid lejáratú kincstárjegyek nyújtotta kölcsönök, a kereskedelmi banknak váltóhitelei pedig még többbe kerülnek.

A közgazdaságtanban széles körben ismert a magánbefektetések kiszorításának elmélete, amikor a kormány kölcsönfelvételeinek növekedése a kamatláb emelkedéséhez vezet, aminek következtében a magán- és állami szektor befektetéseinek viszonya az utóbbi javára módosul. Oroszországban az adott folyamat még tovább ment: nemcsak a befektetői tartalékok nagy része irányul a költségvetés hiányának fedezésére, hanem a folyó műveletek finanszírozását biztosító eszközök jelentős része is.

A vállalatok váltóival a helyzet bonyolultabb. Az alapvető séma a következő: a vállalat váltókat bocsát ki, amelyekkel névértéken elszámol szállítóival vagy hitelezőivel, azok diszkontálva eladják és ugyancsak elszámolnak a saját hitelezőkkel, és így tovább. Egy adott pillanatban a váltó ahhoz a vállalathoz kerül amely a kibocsátó termékét kívánja megvenni, a kiegyenlítés érdekében felmutatja, de pénz helyett a kibocsátó termékét kapja *szereződött áron*, vagy leírja az adósságát.

A természetes monopóliumok és hatalmi szervek váltóinak forgalmát rendszerint belső utasítások szabályozzák, amelyek mindig ellentétesek a törvényeknek ha nem is betűjével, de szellemével mindenképpen. Gyakran figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a váltó feltétel nélküli adóskövetelés, ehelyett azt hangoztatják, hogy csak az elszámolás eszköze, és eszük ágában sincs pénzzel kiegyenlíteni a váltókat. Az utasításokban megemlítik, hogy a kibocsátótól elfogadják a váltót annak fejében, hogy az a vállalatok és szervezetek meghatározott körével szemben fennálló tartozását kiegyenlíti, s néha lehetséges, hogy a kibo-

csátótól a váltó fejében elfogadják annak termékét szerződött áron.

Úgy tűnhet, hogy a váltók első birtokosai veszteségeket szenvednek, mivel névértéken veszik át azt és diszkontálva adják tovább. Gyakran azonban ez nem így van, mert eleve magasabb árat számolnak a saját termékükért, hogy a szükséges összeget „élő” pénzben megkapják. Ilyen módon a bankhitel kamataiban megtakarítás keletkezik; a bankhitelt azért kellett volna felvenni, hogy pénzzel el lehessen számolni, ugyanakkor a tranzakciós árak is magasak: a magasabb árak adói, ügynöki jutalék és a váltóspekulánsok haszna.

Az a vállalat, amely egyszer pénzpótlékokat kezdett alkalmazni elszámolásaiban, többé már nem tud megválni tőlük. Mivel a haszon és az önköltség mutatói komolyan torzulnak, az áruk „élő” pénzen, valós árakon történő eladása könyv szerinti hiányhoz vagy éppen fordítva, fiktív haszonhoz vezet.

A pénzpótlékok és a kölcsönös elszámolások használata miatt az árstruktúrában bekövetkező mély torzulások létezését az itt közölt táblázat adatai is alátámasztják. 1993–1994-ben az üzemanyagipar kivételével minden alapvető ágazatban az áremelkedés folyamatosan felülmúlta a fogyasztói árak indexét (FÁI), a valós árak növekedési rátájának a legpontosabb mutatóját; azoknak az áruknak az áráról van szó, amelyekért kizárólag teljes értékű pénzekkel fizetnek. Az ágazati árak indexeinek az utóbbi években magasabb értékű pénzpótlók vagy kölcsönös elszámolások nagyobb fajsúlyáról tanúskodnak, hiszen a hasonló ügyletekben a termék árát emelni szokták.

nem képes hatékony árakat kialakítani, mivel nem eléggé képzett, a birtokában levő információ pedig jobbra torz, többek között azért, mert vállalata pénzpótlékokat használ.

A nemfizetések válsága, amelyet fokoz a pénzpótlékok ellenőrizetlen kibocsátása, természetesen oda vezet, hogy a hitelezőket is differenciálni kell. Az első helyekre a vállalatok valós tulajdonosai, a topmenedzserek és a kritikus szállítók – köztük egyes bankok is – kerülnek. A hitelezők azon kategóriájába, amelyeknek nem kötelező időben és a teljes összeget pénzzel fizetni, sorolható a költségvetés, a költségvetésen kívüli alapok, a legtöbb szállító és a munkáskollektívák nagyobb része. Sőt mi több, a monopolista vállalatok vezetői maguk is elismerik, hogy a hitelezők második kategóriájának az adósságokat „szükség szerint” fizetik, azaz csupán végszükség esetén, amikor a nemfizetések lehetséges költségei a „kérdés áránál” magasabbak lehetnek.

A topmenedzserek mindegyik vásárló számára egyenlően hozzák meg az árdöntést, gyakran gazdaságon kívüli szempontok alapján. Gyakorlatilag teljesen visszaállt a szocializmusban ismert rendszer, amelyet az „igazgatók barátsága” néven ismerünk. A fejlett országokban a hasonló tevékenységet kereskedelmi vesztegetésként ismerik.

Ilyen módon a nemfizetések és a pénzpótlékok használata nemcsak a gazdagság újraelosztásának legegyszerűbb módszere, hanem a vállalatok és a lakosság ellenőrzésének gazdaságon kívüli erőteljes mozgatója is.

Még néhány évvel ezelőtt úgy tűnt, hogy a regionális hatalmi szervek gazdasági funkciói – közvetlen vállalatirányítás, az árak és tarifák megállapítása, beavatkozás a káderpolitika és az áruk áramlásának irányítása – egyszer s mindenkorra megszűnnek. Ézzel együtt a korrupció számos okának is el kellett volna tűnnie. A valóságban a kép ezzel ellentétes. Következésképp az állam és a regionális központok beavatkozási mechanizmusai a jelentős változások után nemhogy nem gyöngültek, hanem még erősebbek lettek.

A pénzpótlékok születése és működése a mai oroszországi gazdaságban nem annyira a piaci átalakulások jele, mint a régi rendszer maradványa.

Ezt objektív és szubjektív okok idézték elő, a legfontosabb ezek közül a regionális intézményi reformok lemaradása a központi politikai reformoktól és a pénzhiteli és pénzügyi területeken végbement változásoktól.

A forgalmi szféra állapota arról tanúskodik, hogy az országban az államkapitalizmus rendszerének körülbelül az a formája kezd kialakulni, amelyet V. I. Lenin hatalmas lépésnek tartott a szocializmushoz vezető úton.

A termelői árak indexei
(decemberi érték az előző december többszöröseként)

	1993	1994	1995	1996	1996/1992
Az egész ipar	10,0	3,3	2,8	1,3	120,1
Villamosipar	13,6	3,3	3,0	1,4	188,4
Üzemanyagipar	7,3	3,0	2,9	1,4	88,9
Nehézipar	11,9	3,4	2,9	1,2	140,7
Fogyasztói árindex	9,4	3,2	2,3	1,2	83,4
A teherszállítások tarifái (éves átlag)	18,5	7,6	3,2	1,2	539,9
Árindex az építőiparban (éves átlag)	11,6	5,3	2,7	1,4	232,4

Forrás: Oroszország Állami Statisztikai Bizottsága

Az árdiszkrimináció (mindegyik vásárlótól más árat kérnek) analógiájára a váltósémák a monopóliumok számára lehetővé teszik a fizetési diszkriminációt, amikor meghatározzák a váltók elfogadásának sorrendjét. Elvileg feltételezhető, hogy a monopolisták a fizetési diszkriminációt saját hasznuk maximalizálása végett valószínűsítik meg, a gyakorlatban azonban ez a feltevés nem támasztható alá. Az ilyen vállalatok menedzsmentje

A történelem kedvelőinek az emlékezetébe kell idézni, hogy Oroszország gazdasági és politikai életében a mély változások (hadikommunizmus, NEP, a Szovjetunió szétesése) a forgalmi szféra válságának közvetlen reakciójaként keletkeztek. Teljességgel elképzelhető, hogy ilyen fenyegetés ma is fennáll. Ha a gazdaságban a helyzet nem mozdul el a liberális fejlődés irányába, akkor két forgatókönyv a legvalószínűbb: az első szerint az

egy régiók keretein belül államkapitalizmus alakul ki, a második szerint oligarchikus államkapitalizmus keletkezik, amelynek alapvető szubjektumai a központi államapparátussal összenőtt legnagyobb pénzügyi-ipari csoportok. Mindkét esetben lehetetlenné válik a képzett munkaerőt alkalmazó teljes értékű magánvállalatok működése, tehát lehetetlenné válik az igazi középosztály kialakulása.

Egy utódállam gondjai és tervei: Kazahsztán

Növekedés és csökkenés

Az utóbbi években a köztársaságban a GDP bizonyos mértékű növekedése figyelhető meg, amellyel a GDP szerkezetének gyors változása jár együtt. A termelő szektorok (ipar, építés, mezőgazdaság, szállítás és telekommunikáció) aránya csökken, a nem termelő szektor aránya viszont jelentősen növekedik.

Csökkenek a termelési mutatók a gépiparban (egy-egyeddel) és a villamos iparban (17,9%-kal) annak következtében, hogy a vállalatoknak nem volt elegendő saját forgóeszközük nyersanyagok, alkatrészek és üzemanyag beszerzéséhez. 1997 első negyedévében a forgácsológépek, trolibuszok, traktorpótkocsik, videomagnók és órák gyártása teljesen leállt.

Az építőipari termelés 23,9%-kal visszaesett. Az orosznyelvű népesség tömeges migrációjával összefüggésben erre csökkent a kereslet és olyan helyzet állt elő, amikor is az építkezések gazdaságtalanná váltak, mivel jóval olcsóbban lehetett vásárolni lakásokat azoktól, akik elhagyták Kazahsztán Köztársaságot.

A széniparban a kőszénbányászat visszaesett a felhasználók fizetéképtelensége miatt.

A gáziparban 1997. január-március hónapjaiban a termelés mértéke 8,1%-kal csökkent. Ezzel együtt a természetes földgáz kitermelése 18,8%-kal (ezen belül a kőolajjal együtt kitermelt gázé 75,3%-kal) nőtt. A gázkonduktum kitermelésének 16,7%-os csökkenése 1997. január-március hónapjaiban azért következett be, mert az orenburgi gázfeldolgozó üzem csak korlátozott mértékben vett át gázt.

A mezőgazdaságban is folytatódik a termelés csökkenése. Az 1997. január-májusi időszakban a mezőgazdasági össztermelés folyó áron 44,1 milliárd tengét tett ki, ami az 1996. év hasonló időszakának 91%-a. A megművelt területek és a termelékenység csökkenése, a mezők szennyezettsége összefüggésben van a mezőgazdasági tech-

nológia helyzetének széleskörű romlásával, a vegyszerek, üzemanyagok és kenőanyagok, valamint a mezőgazdasági gépek deficitjével, illetve a német, ukrán, orosz nemzetiségűeknek a faluról történő eláramlásával. Figyelembe véve az elmúlt három esztendő termelékenységi mutatóit, megállapítható, hogy Kazahsztán nem tudja megtermelni a szükségleteit kielégítő gabonamennyiséget. Ez a probléma az elmúlt évek állami tartalékainak felhasználásával, az állattenyésztés költségeinek csökkentésével (a baromfi- és sertésletelek bezárásával), és a lakossági kenyérfogyasztás visszafogása révén oldható meg. Ez az egyik oka annak, hogy nem szállítottak a korábban megkötött külkereskedelmi szerződéseknek megfelelő mennyiségű gabonát, illetve az élelmezési rendeltetésű gabonafajták exportja 22%-kal, az étkezési búzaliszt exportja pedig 18%-kal tovább csökkent 1997 első negyedévében az előző év hasonló időszakához képest.

Az állatállomány és a hozamok csökkenése miatt csökkent a hús és a tej termelése. A gabonatermés 1996-ban csupán 116 millió tonna volt, ami csak a köztársaság 1961-65-ös öt éves időszakának legrosszabb terméseredményeivel hasonlítható össze.

Fejlesztés és export

1997. január-május időszakában a gazdaság és a szociális szféra fejlesztésére a legfrissebb adatok szerint 24 milliárd tengét fektettek be (ez az 1996. év hasonló időszak befektetéseinél 20%-kal kevesebb). A lakásépítés 50%-kal csökkent 1995-höz képest. Továbbra is komoly problémát jelent az adók és az illetékek alacsony mérvű behajtása. A lakosságnak ki nem fizetett fizetések, nyugdíjak és ösztöndíjak 1997 közepére 1 milliárd dollárnál nagyobb összeget tettek ki, ami felülmúlta az országban forgalomban levő készpénztömeget. Az 1996. év hasonló időszakával összevetve 1997. január-május hónapjaiban a FÁK országaiba irányuló export aránya 51%-ról